

fe'ye vardığında (5 Şevval 60/9 Temmuz 680) Müslim b. Avsece el-Esedî'nin evine yerleşerek faaliyetlerine başladı. Kısa zamanda 12-30.000 arasında bir sayıya ulaşan topluluk Hz. Hüseyin adına kendisine biat etti. Durumu haber alan Yezîd, Kûfe Valisi Nu'mân b. Beşîr'i azlederek yerine Basra Valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ı tayin etti. Kûfe'ye geldikten sonra şehirdeki durumun Hz. Hüseyin'in lehine olduğunu gören Ubeydullah'ın tehditkâr bir hutbe ile göreve başlaması üzerine Müslim b. Akîl bulunduğu evden ayrılarak daha nüfuzlu bir kimse olan Hânî' b. Urve'nin evine sığındı. Zor durumda kalan Hânî' Müslim'i evinde misafir etmeye mecbur oldu. Bu olaydan sonra Hânî'in evi Hz. Hüseyin taraftarlarının karargâhı haline geldi. Durumu yakından takip eden Ubeydullah, Ma'kîl adlı bir casus vasıtasıyla Müslim'in Hânî' b. Urve'nin evinde kaldığını öğrendi. Bir süre sonra Hânî'in arkadaşlarından Muhammed b. Eş'as el-Kindî ve Esmâ bint Hârice'ye Hânî'in kendisini niçin ziyarete gelmediğini sordu. Onlar da hasta olduğunu ileri sürdüler. Ancak Ubeydullah hastalığının önemli olmaması gerektiğini, zira bütün gün kapısının önünde oturduğunu haber aldığını söyledi ve kendisine bir suikast düzenlenmesinden endişe ettiği Hânî'in konağına gelmesini istediğini bildirdi. Bunun üzerine arkadaşları Hânî'e gidip durumu anlattılar ve Ubeydullah'ı ziyaret etmesinin uygun olacağını söylediler.

Hânî' b. Urve arkadaşlarıyla birlikte Ubeydullah'ın konağına girdiği zaman orada Kâdî Şüreyh de bulunuyordu. Ubeydullah ona Müslim'in nerede olduğunu sordu. Hânî' önce bilmediğini söyledi, fakat daha sonra Ubeydullah'ın durumu haber aldığını anlayınca Müslim'i evine davet etmediğini, kendisinin gelip sığındığını belirtti. Ubeydullah Müslim'i hemen teslim etmesini istediyse de Hânî' kendisine sığınan bir kimseyi teslim edemeyeceğini ifade etti. Bunun üzerine Ubeydullah elindeki sopa ile Hânî'in yüzüne vurmaya başladı. Hânî', yanındaki muhafızlardan birinin kılıcını alıp karşı koymaya çalıştı, ancak başarılı olamadı. Ubeydullah, Hânî'in öldürülmeyi hak ettiğini söyleyerek hapsedilmesini emretti. Hânî'in başına gelenleri duyan Mezhic kabilesi valinin konağının önünde toplandı. Ubeydullah kalabalığı yatıştırmak için Kâdî Şüreyh'i gönderdi. Şüreyh Hânî'in bir soruşturma için tutulduğunu, hayatının emniyette olduğunu söyleyince kalabalık dağıldı. Öte yandan Hânî'in tutuklandığı yo-

lundaki haberler Müslim'e ulaşınca mensuplarından yaklaşık 4000 kişi toplanarak valinin konağına yöneldi. O sırada konakta otuz kadar muhafız bulunuyordu. Vali durumdan endişe ederek şehrin ileri gelenlerini istişare maksadıyla konağına çağırdı. Toplantıya katılanlardan, halka Müslim'i terketmeleri ve kendisine karşı gelmelerinin doğru olmayacağı telkininde bulunmalarını istedi. Konaktan ayrılan kabîle reisleri halkı ikna ederek dağılmalarını sağladılar. Aynı günün akşamı yanında sadece otuz kişinin kaldığını gören Müslim, Kinde kabilesine mensup Tav'a adlı bir kadının evine sığındı. Ancak ertesi gün Muhammed b. Eş'as'ın âzatlısı olan Tav'a'nın oğlu Bilâl tarafından ihbar edildi ve yakalanıp öldürüldü. Ardından Hânî' de hapsedildiği yerden alınarak hayvan pazarına götürüldü ve orada öldürüldü. Ubeydullah, Müslim ile Hânî'in başlarını Yezîd'e gönderdi. Hz. Hüseyin bu olayları ancak Irak'a ulaştıktan sonra öğrenebildi.

Hânî', güzel Kur'an okuyan ve "el-eş'râfü'l-kurrâ" arasında yer alan bir şahsiyetti. Müslim ve Hânî' için yazılan mersiyeler kaynaklarda Abdullah b. Zebîr el-Esedî, Ferezad ve Süleyman (Süleym) b. Selâm el-Hanefî'ye nisbet edilir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *el-Tabakât*, IV, 41; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VIII, 231; Dineverî, *el-Ahbabû'l-ıttavâl*, s. 233-238; Müberred, *el-Kâmil* (nşr. M. Ahmed ed-Dâîl), Beyrut 1406/1986, I, 160; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 243; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), V, 347-367; İbn Abdürabbîn, *el-İkdu'l-ferid*, I, 136; IV, 378; Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb* (Abdülhamîd), III, 67-70; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, XIII, 370; XIV, 228-229; a.mlf., *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn* (nşr. Seyyid Ahmed es-Sakr), Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), s. 97-108; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 22-36; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 153-157; Zirikî, *el-A'lâm*, IX, 51; A'âyânü's-Şî'a, I, 590-593; J. Wellhausen, *İslâmiyyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1989, s. 99-101, 103, 114; L. Vecchia Vaglieri, "Hânî' b. 'Urva al-Murâdî", *EP* (İng.), III, 164-165; E. Kohlberg, "Muslim b. 'Akîl b. Abi Tâlib", *a.e.*, VII, 689-690.

MUSTAFA ÖZ

HANİF

(حنيف)

İslâm öncesi dönemde
Hz. İbrâhîm'in tebliğ ettiği dine
tâbi olanlara verilen ad.

Hanîf kelimesinin menşei ve anlamına dair çeşitli görüşler bulunmakta; Arapça, İbrânîce, Süryânîce veya Habeşçe bir kökten geldiği ileri sürülmektedir. Keli-

menin kökünü oluşturan "hnf" bütün Sâmi dillerde ortaktır. Kelimenin Ken'ânîce şekli olan hanpa ve hanapu Tell el-Amarna tabletlerinde (m.ö. XIV. yüzyıl ortaları) ortaya çıkmaktadır. Bu metinlerde kelime "kötülüğe meyilli ve sapkın olmak, ıftira etmek" anlamındadır. Yeni İbrânîce ve Mişna'da kullanılan yahudi-Ârâmî (Judeo-Aramaic) dilinde "iki yüzlü olmak", Süryânîce şekli olan hanfo (hanpa) ise "putperest" anlamına gelmektedir (Moubarac, s. 152; Denny, XXIV, 27).

İbrânîce Kitâb-ı Mukaddes'te hânêf kökü değişik çekim şekilleriyle "mülhid, dinsiz" (Yeremya, 23/11); "murdar, kirlenmiş" (Yeremya, 3/1; İşaya, 24/5; Mezmur, 106/38; Mika, 4/11; Sayılar, 35/33); "doğru yoldan uzaklaşmak, dine karşı kayıtsız kalmak" mânalarında kullanılmaktadır (Gesenius, s. 337; Moubarac, s. 152). Midrash Rabbah'taki bir rivayete göre Ahd-i Atîk'te hânêf "mülhid" (İbrânîce'de "minuth") anlamındadır (Margoliouth, *JRAS* [1903], s. 479). Batılı araştırmacılar, genellikle Arapça'daki hanîf kelimesinin Doğu Ârâmîcesi'nden (Süryânîce) alındığına kanidirler. Bu dilde "hnþ" kökü, diğer Sâmi dillerde olduğu gibi "putperestlik, dinî konularda kararsızlık, farklı inançların bir araya getirilmesi" mânalarına gelir (Grunbaum, XLII [1888], s. 54-55; Faris-Glidden, XIX/3, s. 5; Gil, XII [1992], s. 15).

Julius Wellhausen hanîf kelimesini, hem "kendini Tanrı'ya, ibadete verme, putları devirip yıkma", hem de "yemini bozma, yeminini tutmama, haksızlık" anlamlarına gelen hanîthadan türetmektedir. F. Schulthess, Arapça hanîf kelimesinin Süryânîce hanpadan geleceğini, arada en azından başka bir şeklinin olması gerektiğini ileri sürerken (*Orientalische Studien*, s. 86; *IA*, V/1, s. 217) Jouon, bu kelimenin asıl anlamının "eğilmek, dönmek" olduğunu ve hanîfin de "dönen kişi" mânasına geldiğini, bu kişinin hak veya bâtil dinden dönmesine göre kelimenin "putperest" veya "mümin" anlamı ifade edebileceğini belirtir (Moubarac, s. 153).

Modern bilim adamları arasında ilk defa Theodor Nöldeke, Arapça hanîf kelimesinin en azından Kur'an'da kullanıldığı şekliyle Süryânîce menşeli olduğuna işaret etmiş, bu görüş Tor Andrae ve Karl Ahrens gibi bazı müsteşrikler tarafından da benimsenmiştir. Nöldeke, hanîfin Süryânîce aslındaki "putperest" mâ-

nasının kelimeyi alan Araplar tarafından tam olarak anlaşılmadığı kanaatindedir (*Neue Beiträge zur Semitischen Sprachwissenschaft*, s. 30). Hanîf kelimesinin İbrânicî hânefle ilgili bulunduğu (Lyall, [1903], s. 781; Gündüz, s. 21; Margoliouth, *JRAS* [1903], s. 479) veya Habeş menşeli olduğu da ileri sürülmüştür (Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ân*, s. 115).

Richard Bell, önceleri hanîf kelimesinin “eğilmek, meyletmek” anlamındaki Arapça hanef kökünden türediğini kabul ederken daha sonra A. Jeffery'nin etkisinde kalarak görüş değiştirmiş ve kelimenin Süryânîce menşeli olduğunu öne sürmüştür. Ona göre hanîfin ikinci hecesindeki uzun sesli, kelimenin tekil biçimiyle Süryânîce hanpâdan türeme ihtimalini ortadan kaldıracaktır; fakat çoğul şekline (hunefâ) bakıldığında bu güçlük halledilmektedir. Zira Arapça hunefâ Süryânîce hanephênin bir kopyasıdır. Bu durumda hanîf kelimesinin çoğul biçimiyle Süryânîce'den alındığı ve tekil halinin de Arapça'da oluşturulduğu düşünülebilir. Bell'e göre hunefâ (Süryânîce konuşan hıristiyanların dilinde “hanephe” [putperest]) dinlerinden dönmeyen, yani yahudi ve hıristiyan olmayıp eski yerli dine bağlılığı sürdüren Araplar'dır (*MW*, XX [1930], s. 121).

Eski hıristiyan Arap yazarlarının eserlerinde hanîf müşrikler için kullanılmakta, bununla da eski Yunan-Roma dininin mensupları ve özellikle kilisenin mücadele ettiği “sır cemiyetleri”nin (mystery cults) müntesipleri kastedilmektedir. Nitekim Mezopotamya'da VI. yüzyılda yazılmış olan Süryânîce *Maarret Gazze*'nin eski Arapça tercümesinde hanîf kelimesi (Süryânîce metinde hanpûto), Yahuda kralı Asa tarafından Kudüs'te ortadan kaldırılan putperest ibadetini ifade etmektedir. Öte yandan Hz. Süleyman'ın putperest olarak ölen oğlu Rehoboam için, “Hanîf (hanpâ) olarak öldü” ifadesi yer almaktadır. St. Pavlus'un mektuplarının IX. yüzyılda yapılmış Arapça tercümelerinde Yunanca metindeki Ellen, Süryânîce metindeki Armoyo (Romalı, putperest) kelimesi hanîf diye çevrilmiştir. Hanîf aynı zamanda, hıristiyan olsa bile Helen kültürüne sahip bir kişiyi ifade etmek üzere de kullanılmıştır. Nitekim Pavlus'un arkadaşı Titus hanîf (Grekçe Ellen) diye nitelendirilmiştir (Galatyalılar'a Mektup, 2/3; Faris-Glidden, XIX/3, s. 6; Gil, XII [1992], s. 15).

IV. yüzyıla ait olan ve XI. yüzyılın ikinci veya üçüncü çeyreğinde Koptça'dan Arapça'ya tercüme edilen Athanasius'un kanunlarında “hıristiyan olmayanlar” anlamındaki “ethnikoi” hunefâ diye çevrilmiştir. Burada, “Şemmaslar kiliseyi öylesine ihmal ettiler ki köpekler ve hanîfler hiçbir engelle karşılaşmadan içeri giriyorlardı” denilmektedir (Faris-Glidden, XIX/3, s. 5-6; Gil, XII [1992], s. 16).

N. E. Fâris ve H. V. Glidden'e göre Kur'an'daki hanîf kelimesi Arapça'ya Nabatî dilinden geçmiştir ve bu dilde, kısmen Helenleşmiş Süryânî-Arap dininin bir kolunu benimseyenleri ifade etmektedir (*Journal of the Palestine Oriental Society*, XIX/3, s. 12). A. F. L. Beeston'un yorumuna göre ise hanîf Arapça'ya doğrudan Suriye yoluyla değil Necran yoluyla girmiştir. Beeston, hanîfteki karşıt anlamlılığın ancak kelimenin Necran yoluyla Arapça'ya girdiği kabul edilirse çözülebileceğini belirterek şöyle demektedir: “Necranlılar, Süryânî misyonerlerin hıristiyan olmayan herkesi -ister politeist olsun ister monoteist- ‘hanpe’ diye adlandırdıklarını görmüşler ve bu kelimeyi kendi dillerine dahil etmişlerdir. V. yüzyılda Mekkeliler, Yemen'le olan ticaret ilişkileri esnasında oradaki zengin sınıfın monoteist olduğunu görmüş ve hanîfi, kelimenin Süryânîce'deki diğer kullanımlarını bir yana bırakarak bunlar için kullanmışlardır (Beeston, s. 151; Rippin, s. 167).

Öte yandan müslüman müelliflerden Mes'ûdî, hanîf lafzının Arapçalaşmış Süryânîce bir kelime (hanîfû) olduğunu, hunefâ ile de Sâbiiler'in kastedildiğini söyler (*et-Tenbîh*, s. 90-91, 122-123, 136; *IA*, V/1, s. 216). Ya'kûbî ise kelimeyi Hz. Dâvûd'un savaştığı Filistîler için kullanmakta ve onların yıldızlara taptığını belirtmektedir (*Târîh*, I, 51-52). Buna karşılık Arapça sözlükler hanîf kelimesinin Arapça olmadığına dair hiçbir bilgi vermemektedir. Bu sözlüklere göre “hnf” kökü “meyletmek, yönelmek” anlamındadır. Hz. İbrâhim'in kavmi putperestliğe iltifat etmeyip Allah'ın dinine, İslâm'a döndüğü için İbrâhim'e hanîf denilmiştir. Ebû Amr hanîfi “hayırdan şerre veya şerden hayra meyleden” şeklinde açıklamaktadır (Cevherî, *eş-Şihâh*, “hnf” md.; *Lisânü'l-Arab*, “hnf” md.). Ancak sözlüklerde ve İslâmî literatürde “hnf” kökü mutlak mânada meyletmek anlamında değil “dalâletten istikamete, diğer dinlerden hak dine dönmek” anlamında kullanılmış, haktan bâtıla dönme ise “cnf” kö-

küyle ifade edilmiştir (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “hnf” md.). Câhiliye devrinde sünnet olduktan sonra Kâbe'yi tavaf edene hanîf denilmekteydi. Zira bu dönemde Araplar, Hz. İbrâhim'in dininden sadece sünnet olmayı ve Kâbe'yi tavaf etmeyi muhafaza etmişlerdi. Bundan dolayı putlara tapanlar kendilerinin hanîf olduklarını söylüyorlardı. İslâmiyet ortaya çıkınca hanîf kelimesi müslümanları ifade etmeye başladı (Cevâd Ali, VI, 451).

Hanîf kelimesinin ilk kullanımını tesbit edebilmek için kelimenin Kur'an dışındaki kullanım ve anlamlarını incelemek gerekir. Fakat hanîfin geçtiği metinlerin çoğu, sıhhatlerinin şüpheli olması veya ifadelerin kapalılığı yüzünden güçlükler arz etmektedir. Arap toplumunda “hnf” kökünün türevleri ve bu arada hanîf kelimesi birçok şair tarafından kullanılmıştır. Eymen b. Hureym'e ait mısralarda hiçbir hanîfin tavaf etmediği, hiçbir kassın gece boyunca dua ederek ateşi önünde durmadığı, pişirilmesinde hiçbir hahamın hazır bulunmadığı Cürçân şarabından bahsedilmektedir. Bu mısralarda hanîf, “kas” (papaz) ve “habr” (haham) kelimeleriyle birlikte kullanılmakta, ancak farklı bir kişiyi göstermektedir. Wellhausen'e göre kas Mecûsî din adamını, habr yahudi din adamını, hanîf de hıristiyan zâhidini ifade etmektedir. Nöldeke ve Frantz Buhl ise bu şiirdeki hanîfin müslüman anlamına geldiğini belirtmişlerdir. Hüzeyl kabilesinden şair Sahr'ın bir beytinde, şarap içmekte olan hıristiyanların bir hanîfin etrafında dolaştıkları anlatılmaktadır. Buradaki hanîfin hıristiyan keşişi veya içkiden uzak duran bir zâhidi ifade ettiği ileri sürülmüştür. Nöldeke, bu beyitteki hanîfin kime delâlet ettiği için açık olmadığını belirtir; W. Montgomery Watt'a göre ise bu bir müslümandır (*EP* [Fr.], III, 169). Ebû Züeyb'in, “Orada bir hanîf gibi iki ay cumâdâ ve iki ay safer olmak üzere dört ay kaldı” anlamındaki beyti, Luvis Şeyho'ya göre hıristiyan keşişlerin oruçlarına telmih olduğu için beyitteki hanîf bir hıristiyan keşişi göstermektedir. Ancak burada dini tam olarak bilinmeyen bir zâhidin söz konusu olduğu da ileri sürülmüştür. Cirânü'l-Avd adlı putperest şairin mısralarında ibadetini (salât) ifa eden bir âbid “mütehannif”-ten bahsedilmektedir. Buhl, bunun İslâm öncesi bir Arap zâhidi olduğunu ileri sürerken Horovitz, beyitteki “ekâme's-salâte” ifadesinin söz konusu kişinin put-

perest bir zâhid olması ihtimalini zayıflattığını söyler. Watt ise bunun bir müslüman olduğunu belirtir. Zürrumme'nin, "Gölge batıya döndüğünde onu hanif sanırsın, güneş doğduğunda ise hıristiyan olur" beytindeki hanif hem müslüman hem de zâhid anlamındadır. Josef Horovitz bu ifadenin Kur'an sonrası döneme ait olduğunu söyler. Cerir b. Atiyye'nin, "Ey Âl-i Dirhem! Siz, hıristiyanların Hanif dinini benimseyenlerle anlaşma yapması gibi alçaklıkla anlaşma yaptınız" beytindeki (Şerhu Divân, s. 413) "yete-hannef" in fâilinin Arap veya hıristiyan zâhidi olabileceği düşünülmüşse de şiirde hanif ile hıristiyanın birbirinin karşısı olarak kullanılmış olması ikinci ihtimalin isabetsiz olduğunu gösterir. Beyitte geçen "yete-hannef" in masdarı olan "tehannüf" müslüman olmak anlamındadır (E² [Fr.], III, 169). Ebû'l-Ahzer el-Himmânî'nin şiirinde yer alan, "Her iki deve de diz çöküp hanif olmayan hıristiyan kadının ibadet ederken yaptığı gibi başını eğdi" cümlesinde hanif Horovitz'e göre muhtemelen müslümandır. Fakat buradaki hanifin müslüman anlamına gelemeyeceğini söyleyenler de vardır (Faris-Glidden, XIX/3, s. 3; ayrıca bk. Horovitz, s. 57-58; Moubarac, s. 153-154, 156; İA, V/1, s. 216; E² [Fr.], III, 169).

Konusu Kuzey Arabistan'da geçen bir kıssada, Bekr kabilesine mensup bir hıristiyan olan Bistâm b. Kays'ın ölmek üzere iken kardeşine, "Eğer kavminin yanına geri dönersen hanif olurum" diye bağırdığı kaydedilir (Müberred, I, 298). Müberred, bu hadise cereyan ettiğinde Hz. Muhammed'in tebliğ faaliyetine başladığını, dolayısıyla kıssadaki hanif kelimesinin müslüman anlamına geldiğini belirtir. Buhl ise buradaki hanifin, Nöldeke'nin anladığı gibi müşrik veya mürted olarak anlaşılmasının mânâyı daha etkili kılacağını ifade eder (İA, V/1, s. 216). Bu görüş, kelimenin menşeyinin Süryânîce olduğunu ve putperest anlamına geldiğini savunan görüşü desteklemektedir (Moubarac, s. 155).

Hız. Peygamber'in çağdaşlarına ait olduğu kabul edilen hanifle ilgili başka metinler de vardır. Bunlardan, Resûl-i Ekrem'in muarızı olan Evsli Ebû Kays b. Eslet'e ait mısralarda şair, Kureys'i Yahudilik ve Hıristiyanlığa karşı saf (hanif) bir din kurmaya davet eder (İbn Hişâm, I, 285) ve, "Eğer rabbimiz isteseydi yahudi ve hıristiyan olurduk; fakat biz hanif olarak yaratılmışız" der (İbn Sa'd, IV, 385; DİA, X, 175). Ümeyye b. Ebû's-Salt,

Hanif dininin kıyamete kadar devam edecek yegâne din olduğunu söylemektedir (E² [Fr.], III, 169).

Bu örnekler, Kur'an dışı literatürde ve İslâm'ın ilk yıllarına ait şiirlerde hanif kelimesine farklı anlamlar verildiğini göstermektedir. David Samuel Margoliouth, Kur'an'ın tertip edilmesi döneminde hanifin mânasını pek az kimsenin bildiğini, onu ilk kullanan şairin anlamını da Kur'an'dan aldığını ve İslâm'ın I. asrında hanif tabirinin genellikle "müslim" mânasında kullanıldığını ifade etmektedir (JRAS [1903], s. 483; Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ân*, s. 114). Ebû Züeyb, Sahr el-Hüzelî ve Eymen b. Hureym'in beyitlerinde geçen hanif kelimesi Wellhausen'e göre "müttaki, zâhid", Hubert Grimme'e göre "mümkir ve kâfir" anlamlarına gelmektedir (Margoliouth, [1903], s. 481). Wellhausen, diğer beyitlerdeki hanifi hıristiyan keşiş diye anlamaktaysa da bu beyitlerde kelime hıristiyan rahip veya keşişten farklı bir kişi olarak takdim edilmektedir. Moubarac'a göre sadece Bistâm kıssasındaki hanif kavramı putperest veya müslüman belirli bir cemaati ifade etmektedir. Diğer bütün örneklerde yer alan hanifi yalnızca "zâhid" anlamında almak mümkündür. Çünkü bu yerlerde hanif kavramı, farklı bir dinî cemaate ait olmaktan çok tövbe ve duaya dayanan bir hayat tarzını göstermektedir. Dolayısıyla bu anlam, kelimenin Arapça etimolojisine ve Grunbaum ile Michaelis tarafından yorumlanan şekliyle diğer Sâmi köklerle de uyum içindedir (Moubarac, s. 157-158).

İster zâhid ve müttaki ister müslim mânasında kabul edilsin, hanif kelimesinin Arapça'daki anlam ve kullanımı ile Süryânî ve Ârâmî dillerindeki anlam ve kullanımı farklıdır. Arapça'daki hanifin Süryânîce'deki "hanpo"dan türemiş olmayacağı kabul edilirse mesele halledilmiş olur. Kökler birbirine benzese de kelimeler iki ayrı dile ait buldukları için farklı anlamda olmaları tabiidir. Ancak hanifin Arapça bir kökten değil "putperest" anlamındaki Süryânîce kökten geldiği kabul edilse bile mânadaki bu zıtlığı şu şekilde açıklamak mümkündür: a) Kelimenin kökünde mevcut çok anlamlılık sebebiyle kullanıldığı yere göre her iki anlam da kendini gösterebilir. Şöyle ki, "eğilmek, dönmek" mânasına gelen hanef kökünden hanif "ayrılan, sapan" demektir. Ancak kelime, hak veya bâtil dinden dönülmesine göre inançlı veya putperest kişiyi ifade edilmektedir. b) Bis-

tâm kıssasındaki hanifi putperest olarak anlamak da mümkündür. O takdirde aynı kelime, hıristiyan olan ve olmayan Arap toplumlarında iki farklı mânada kullanılmış olmaktadır. Nitekim Kur'an Arapçası'nda hanif "müslim" anlamında iken Mârûnî dua kitabında hâlâ "putperest" mânasını taşımaktadır. Böylece birçok benzeri gibi hanif kelimesi de aynı dil grubunun çeşitli kollarında farklı anlamlara gelebilir. Nitekim *epicurus*, "mülhid" mânasına gelen İbrânîce hanef kelimesinin tefsiri olarak kullanıldığı halde Kuzey Afrika'da hıristiyan misyoneri ifade etmektedir (Margoliouth, [1903], s. 479). Bunun gibi Arapça'da "samimi müslüman" anlamındaki hanif kelimesi Babilonya dilinde "sapkın" demektir. Bir kelimenin farklı dillerde anlam değişikliğine uğramasını dinî düşmanlıklarla açıklamak mümkündür. Nitekim Hz. İbrâhim ile Babilonyalılar arasında tartışma vardı. Zira Hz. İbrâhim onların dinlerine karşı çıkmıştı (Hamidullah, *Le Saint Coran*, s. 21).

Kur'an'da ve Hadiste Hanif. Kur'an-ı Kerim'de hanif kelimesi on yerde (bk. M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "hanif" md.), çoğulu olan hunefâ ise iki yerde (el-Hac 22/31; el-Beyyine 98/5) geçmektedir. Bu on iki yerin dokuzunda Hanifliğin müşriklikten farklı ve onun karşısı olduğu belirtilmekte (el-Bakara 2/135; Âl-i İmrân 3/67, 95; el-En'âm 6/79, 161; Yûnus 10/105; en-Nahl 16/120, 123; el-Hac 22/31), bu arada sekiz yerde Hz. İbrâhim'in imanını ifade etmekte (el-Bakara 2/135; Âl-i İmrân 3/67, 95; en-Nisâ 4/125; el-En'âm 6/79, 161; en-Nahl 16/120, 123), bu sekiz yerin beşinde aynı zamanda din mânasına gelen "millet" kelimesi yer almakta, bir yerde de bizzat Hz. İbrâhim kendini hanif diye nitelemektedir (el-En'âm 6/79).

Hanif kelimesi Kur'an'da bir taraftan Hz. İbrâhim'in imanını ifade etmek için ve müşrikliğin karşısı olarak kullanılırken diğer taraftan Hz. İbrâhim'in yahudi ve hıristiyan olmadığı (Âl-i İmrân 3/67; el-Bakara 2/135), Ehl-i kitabın hanifler olarak Allah'a kulluk etmekle emroldukları (el-Beyyine 98/5) vurgulanmaktadır. Ayrıca Hz. Muhammed'e ve ona uyanlara hanif olarak Allah'a kulluk etmeleri emredilmiştir (Yûnus 10/105; er-Rûm 30/30). Buna göre Haniflik müşriklik olmadığı gibi Yahudilik ve Hıristiyanlık da değildir; Allah'ın başlangıçtan itibaren insanlara bildirdiği, insanın tabiatına uygun olan tevhid dinidir (DİA, IX, 316). Kur'an-ı Kerim'de bu husus şöyle ifade edilir: "Sen yüzünü hanif olarak dine, Al-

lah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur, fakat insanların çoğu bilmezler” (er-Rûm 30/30). Moubarac, Kur'an'da hanîfin tanımıyla ilgili en zengin anlamlı ifadenin bu âyette yer aldığını ve burada belirli bir dinî tavrın önerildiğini belirtmektedir (*Abraham dans le Coran*, s. 159). Kur'an'ın önerdiği ve hanîf diye nitelendirdiği bu tavır müşriklığe ters olduğu gibi (en-Nahl 16/120) Ehl-i kitabın dininden de farklıdır. Kur'an'a göre Hanîflik Yahudilik ve Hıristiyanlık'tan öncedir: “Ey Ehl-i kitap! İbrâhim hakkında niçin tartışıyorsunuz? Halbuki Tevrat ve İncil kesinlikle ondan sonra indirildi. Siz hiç düşünmez misiniz? İbrâhim ne yahudi ne de hıristiyan idi; fakat o bir hanîf ve müslümandı; müşriklerden de değildi” (Âl-i İmrân 3/65, 67).

Ehl-i kitap bir ümmet veya ümmetler topluluğu olarak düşünülebilirken Kur'an'da ve sonraki İslâmî kaynaklarda Hanîfliğin içine dahil edilmemiştir. Dinî bir topluluğa hamledilmiş bir terim olarak hanîf kavramı sıkı bir şekilde Kur'an'ın Hz. İbrâhim'le ilgili doktrinine bağlanmıştır. Başka bir ifadeyle bu kelime insanoğlunun itaat, inanç ve saflık içerisinde bulunması için Allah tarafından vazedildiğine inanılan aslı din mânasındadır (Denny, XXIV, 31, 33).

Öte yandan Kur'an-ı Kerim'de hanîf kelimesi İslâm ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır (Âl-i İmrân 3/67). Nitekim İbn Mes'ûd, “Allah katında yegâne din İslâm'dır” (Âl-i İmrân 3/19) âyetindeki İslâm yerine Hanîfiyye kelimesini koymuştur (Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur'an*, s. 32; Ebû Hayyân el-Endelüsî, II, 410). Ayrıca hanîf “dîn-i kayyim” ile de eş anlamlıdır (*DîA*, IX, 312, 313, 351). Bütün bunlar, hanîf kelimesinin Kur'an'da hem putperestliğin hem de yahudilerle hıristiyanların bozulmuş tevhid inancının karşısı olarak kullanıldığını göstermektedir. Ancak Richard Bell ve C. Snouck-Hurgronje gibi bazı şarkiyatçılar, Hz. İbrâhim'i hanîf olarak tavsif eden âyetlerin Medine dönemine ait olduğunu, Hz. Muhammed'in Medine'deki yahudi ve hıristiyanlardan aldığı bilgilerle Hz. İbrâhim'i bu şekilde nitelendirdiğini öne sürmektedirler (Hurgronje, s. 30; Nöldeke-Schwally, I, 145-146). Bunlara göre Resûl-i Ekrem Mekke'de iken yahudilere karşı ümitli ve iyimserdi. Dolayısıyla bu döneme ait sûrelerde Hz. İbrâhim diğer peygamberlerden farklı bir

şekilde anlatılmamıştı. Fakat yahudilerin düşmanca tavırlarını görünce fikir değiştirdi ve İbrâhim'in Yahudilik ve Hıristiyanlık'tan farklı bir inancı olduğunu ileri sürmeye başladı. Bu sebeple Hz. İbrâhim Medine'de nâzil olan sûrelerde hanîf, müslim, İbrâhim dininin kurucusu, Kâbe'yi inşa eden kişi olarak takdim edildi (Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, s. 112-113; Moubarac, s. 53-54); onu yahudi ve hıristiyan kabul edenlere karşı da, “İbrâhim ne yahudi ne hıristiyanı; fakat Allah'ı bir tanıyan dosdoğru bir müslümandı, müşriklerden de değildi” (Âl-i İmrân 3/67) denilerek farklılık vurgulandı (Moubarac, s. 152). Şarkiyatçıların bu görüşleri yine şarkiyatçılar tarafından tenkit edilmekte ve Hz. İbrâhim'le ilgili olmayan hanîf kelimesinin (Yûnus 10/105; er-Rûm 30/30) üçüncü Mekke dönemine ait olduğu ve putperestliğin zıddı olarak kullanıldığı belirtilmektedir (*a.g.e.*, s. 151). Ayrıca hanîf sadece iki yerde (el-Bakara 2/135; Âl-i İmrân 3/67) yahudi ve hıristiyan karşısı olarak geçmekte, diğer yerlerde müşrik karşısı olarak zikredilmektedir.

Kur'an-ı Kerim Araplar'dan putlara tapmayan, yahudi ve hıristiyan olmayan, bir tek ilâhın varlığına inanan ve O'na kulluk eden bir cemaate işaret eder ki bunlar “hunefâ” veya “ahnâf” diye bilinirler. Bu kimseler yahudi ve hıristiyan olmadıklarını, İbrâhim'in dinini takip ettiklerini, Allah'a şirk koşmadıklarını söylerler (el-Bakara 2/135; Cevâd Ali, VI, 449).

Hanîf kavramı Kur'an'daki anlamıyla hadislerde de yer alır. İbn Abbas'tan rivayet edilen bir hadise göre Hz. Peygamber'e, “Allah katında hangi din daha makbuldür?” diye sorulduğunda, “Kolaylaştırılmış Hanîflik” demiştir (*Müsned*, I, 236; Buhârî, “İmân”, 29 [bab başlığında]). Resûl-i Ekrem'in, “Allah katında hak din İslâm'dır” (Âl-i İmrân 3/19) ve, “Sizin için din olarak İslâm'ı seçtim ve ondan râzı oldum” (el-Mâide 5/3) meâlindeki âyetlere ters düşecek bir beyanda bulunması mümkün değildir. Bu sebeple “kolaylaştırılmış Hanîflik” ifadesiyle İslâm'ı kastetmiştir (Çakan, I, 148-153). Buhârî'de yer alan başka bir rivayete göre Zeyd b. Amr b. Nüfeyl hakiki dini aramak amacıyla Şam'a gitmiş, rastladığı bir yahudi ve bir hıristiyan âlimine dinlerini sorup beklediği cevabı alamayınca kendilerine hangi dini önerdiklerini sormuş, onlar da Hanîfliği tavsiye etmişler; Hanîfliğin İbrâhim'in dini olduğunu, onun yahudi ve hıristiyan olmadığını, sadece Allah'a kul-

luk ettiğini belirtmişlerdir (Buhârî, “Menâkıbü'l-enşâr”, 24).

Hz. Peygamber'in, “Allah, ‘kullarımın hepsini hanîf olarak yarattım’ buyurdu” (*Müsned*, IV, 162; Müslim, “Cennet”, 63) meâlindeki hadisiyle, “Ben Yahudilik ve Hıristiyanlık'la değil kolaylaştırılmış Hanîflik'le gönderildim” (*Müsned*, V, 266; VI, 116, 233) hadisi birlikte düşünüldüğünde Hanîfliğin, bütün peygamberlerin tebliğlerinde ortak olan ilkeleri ifade ettiği ve İslâm'ın da bu ilkeleri yaşatan bir din olduğu, Hz. İbrâhim gibi Hz. Muhammed'in de aynı dini tebliğ ettiği sonucuna varılır. Bundan dolayı hanîf kelimesi İslâmî literatürde Kur'an'daki anlamıyla ve müslim kelimesinin eş anlamlısı olarak, Hanîfiyye de Hz. İbrâhim'in dinini ifade için kullanılmıştır. **Tehannûf** ise İslâm'a dönmek demektir; **tehanun** fiili de bunun gibidir. Hirschfeld ile Charles James Lyall, bu kelimeyi İbrânîce **tehinnoth** kelimesinden türetmek istemişlerse de bu doğru değildir (*EI²* [Fr.], III, 169; *İA*, V/1, s. 215).

Kur'an'da ve hadislerde geçen hunefâ hakkında şu görüşler ileri sürülmüştür: 1. Hanîfler yahudi ve hıristiyan olmayan bir dinî gruptur. Hanîfler hakkında Batı'da ilk ciddi araştırmayı yapan Avusturyalı Aloys Sprenger bunları, kendilerini hanîf diye tanıtan ve tebliğinin ilk yılında doktrinlerini teyit eden Hz. Muhammed'in mübeşşirleri olarak görmek ve kendilerine has kutsal kitapları olan bir fırka olarak kabul etmektedir (Gilliot, s. 7; *İA*, V/1, s. 215; Cevâd Ali, VI, 463). Hanîfler'in yahudi ve hıristiyan bir cemaat olmadıklarını ileri sürenler arasında Şeyho, Horovitz ve Kremer de vardır (Fâris-Glidden, XIX/3, s. 1). 2. Hanîfler dinî bir grup değildir ve belirli bir dinî sistemleri yoktur. Sprenger'in görüşüne karşı çıkan Wellhausen'e göre hanîfler ne bir tarikat ne de organize bir cemaattir. Onlar paganizmden uzak ve politeizme karşıdır. Çok sıkı bir riyâzete benimsemişler, fakat zâhiren bir cemaat olarak ortaya çıkmamışlardır. Nöldeke ve M. Theodor Houtsma da aynı kanaattedir, fakat Houtsma, Wellhausen gibi hanîfleri sadece hıristiyanlarla sınırlandırmaz. 3. Hanîfler Yahudilik ve Hıristiyanlık'tan etkilenmiş bir Arap hareketini temsil eder. Buhl genel hatlarıyla bu görüştedir (Gilliot, s. 8-9; *İA*, V/1, s. 216). 4. Hanîflik müstakil bir Arap hareketidir. Grimme, Margoliouth, Richard Bell, Johann Fück ve Clair Tisdall bu görüşü benimsemişlerdir. Margoliouth'un, Hz. Muhammed'in geli-

tır (*Câmî'u'l-beyân*, I, 564; III, 105). Bazı kaynaklar, bu niteliklere putlardan uzak durmayı ve cünüplükten dolayı yıkanmayı da eklemişlerdir (*Lisânü'l-Arab*, "hñf" md.). Diğer taraftan haniflerin putlara kurban edilen, Allah'tan başkası için kesilen hayvanların etlerinden yemedikleri, içki içmedikleri de nakledilmektedir (Kurtubî, IV, 109). Fahreddin er-Râzî ve Taberî, ulemânın Hanîflik'le ilgili görüşlerini şu dört maddede özetlemişlerdir: Hac etmek, hakka tâbi olmak, Hz. İbrâhim'in getirdiği şeriata uymak ve sadece Allah'a kulluk etmek (*Mefâtihu'l-gayb*, IV, 89; *Mecma'u'l-beyân*, I, 403). Bu tesbitlere rağmen yine de haniflerin inanç ve ibadetleri, tâbi oldukları kitap veya kitaplar hakkında yeterli bilgi yoktur. Şu kadar bilinmektedir ki hanifler, yaşadıkları dönemde mevcut olan Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerden hiçbirine iltifat etmemiş, çevrelerindeki putperestlerden ve onların putlarından yüz çevirip İbrâhim'in ilâhı olan bir Allah'a yönelmişlerdir. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl gibi bazıları İbrâhim'in dini olan gerçek dini aramaya çıkmış, bir kısmı halkı putlardan uzaklaştırmaya çalışmış, bazıları da teemmül ve tefekkür için inzivaya çekilmiştir. Tarihçilerin tesbitlerine göre hanifler okur yazar kişilerdir. Bir kısmı Süryânice ve İbrâ-nice gibi dilleri de bilirdi. Ayrıca seyahate çıktıkları, hıristiyan ve yahudî din adamları ile görüştükleri için oldukça kültürlü bir tabaka teşkil ediyorlardı (Cevâd Ali, VI, 457-458).

İslâmî kaynaklarda hanîf olarak nitelenen pek çok kişinin adından bahsedilmekte olup bazıları şunlardır: Kus b. Sâide el-İyâdî, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, Ümeyye b. Ebû's-Salt, Erbâb b. Riâb, Süveyd b. Âmir el-Mustalakî, Ebû Kerb Es'ad el-Himyerî, Vekî b. Seleme b. Züheyr el-İyâdî, Umeyr b. Cüdebe el-Cühenî, Adî b. Zeyd el-İbâdî, Ebû Kays Sırme b. Ebû Enes, Seyf b. Züyezzen, Varaka b. Nevfel el-Kureşî, Âmir b. Zarb el-Udvânî, Abdüttâbiha b. Sa'leb b. Vebra b. Kudâa, İlâf b. Şihâb et-Temîmî, Mütelemmis b. Ümeyye el-Ken'ânî, Züheyr b. Ebû Sülmâ, Hâlid b. Sinân el-Absî, Abdullah el-Kudâî, Abîd b. Ebras el-Esedî, Kâ'b b. Lüey (Mahmûd Şükrî Âlûsî, II, 244-282).

Mes'ûdî, haniflerden bazılarını Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasındaki fetret ehline dahil etmekte, onların tevhid ehli olup dirilişe inandıklarını belirtmektedir. Mes'ûdî'nin zikrettikleri arasında Hanzale b. Safvân er-Ressî, Hâlid b. Sinân el-Absî, Riâb eş-Şenî, Ebû Kerb Es'ad el-

Himyerî, Kus b. Sâide el-İyâdî, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, Ümeyye b. Ebû's-Salt es-Sekafî, Varaka b. Nevfel, Addâs, Ebû Kays Sırme b. Ebû Enes, Ebû Âmir el-Evsî, Ubeydullah b. Cahş el-Esedî, Bahîrâ er-Râhib vardır (*Mürûcû'z-zehab*, I, 65-75). Bunlardan Kus b. Sâide el-İyâdî, Adî b. Zeyd el-İbâdî, Bahîrâ er-Râhib, Ebû Âmir, Varaka b. Nevfel, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, Ubeydullah b. Cahş, Erbâb b. Riâb hıristiyandır ve hanifler listesinden çıkarılmaları gerekir (İbn Habîb, s. 171-172; Cevâd Ali, VI, 453, 463). Ebû Kerb Es'ad el-Himyerî, Abîd b. Ebras, Züheyr b. Ebû Selmâ'nın dinlerinin ne olduğu kesinlikle belli değildir (Cevâd Ali, VI, 463). Eksem b. Sayfî'nin de hanîf olabileceği ifade edilmektedir (*DîA*, X, 551). Kus b. Sâide, Hz. Muhammed'in peygamber olduğundan kısa bir süre önce vefat ettiği nakledilen efsanevî bir şahsiyettir. 300 yıldan az olmamak üzere 600 hatta 700 yıl yaşadığı rivayet edilir. Resûl-i Ekrem'in Kus b. Sâide'ye yetiştiği ve Ukâz'daki hutbesini dinlediği, onun Câhiliye Arapları içinde öldükten sonra dirilmeye ilk inanan kişi olduğu, belâgatının darbimesel haline geldiği nakledilir. Kus b. Sâide'nin hıristiyan olduğu sanılıyorsa da iddia edildiği gibi Necranlı bir papaz değildir (Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, II, 244-246; Cevâd Ali, VI, 464-468; *İA*, VI, 1031).

Zeyd b. Amr b. Nüfeyl putlara kurban kesmez, leş ve kan yemezdi. Bi'setten beş yıl önce öldü. Esmâ bint Ebû Bekir, Zeyd b. Amr'ın sırtını Kâbe'ye dayamış olarak şöyle dediğini nakletmektedir: "Ey Kureyş topluluğu! Hayatım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki benim dışımda sizden hiç kimse İbrâhim dini üzere değildir". Âmir b. Rebîa, Zeyd b. Amr ile karşılaşmış, Zeyd kendisine, "Ey Âmir! Ben kavmimi terkettim ve İbrâhim'in dinine ve ondan sonra İsmâil'in ibadet ettiğine tâbi oldum. İsmâil'den sonra Abdülmuttalib soyundan bir nebî bekliyorum. Ona yetiştiğimde inanıp tasdik edecek ve son peygamber olduğuna tanıklık edeceğim" demiştir (İbn Kuteybe, s. 59; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, II, 247-252; Cevâd Ali, VI, 469-476).

Ümeyye b. Ebû's-Salt şiirlerinde dinî konulara yer veren önemli bir şairdi. İslâm öncesi ilâhî dinler hakkında bilgisi bulunan, putlara tapmayı reddeden Ümeyye, İbrâhim'in getirdiği dinin devamı kabul edilen Hanîfiyye'nin mensuplarından. Hz. Peygamber'in çağdaşı olmasına rağmen İslâm'a girmemiş, nebîlik hevesine kapılmıştır (*İA*, XIII, 100-101). Erbâb

b. Riâb'ın, Resûl-i Ekrem'in gelişinden önce İsa dini üzere olduğu nakledilir (İbn Kuteybe, s. 58; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, II, 258). Süveyd b. Âmir el-Mustalakî Hanîf dinindedir. Şiirlerinden onun muvahhid olduğu, İbrâhim'in dine meylettigi anlaşılmaktadır (*a.g.e.*, II, 259). Ebû Kerb Es'ad el-Himyerî, Hz. Muhammed'den çok önce onun geleceğini bildirmiş ve ona inanmıştır. Vekî b. Seleme b. Züheyr el-İyâdî'nin Cürhüm'den sonra bir dönem Kâbe'nin yönetimini üstlendiği, Mekke'nin aşağı tarafında bir kule yaptırdığı, Arap âlimlerinin onu "sıddîk" olarak bildikleri nakledilmekle beraber inançıyla ilgili mâlumat yoktur (*a.g.e.*, II, 460-461). Umeyr b. Cüdebe el-Cühenî de Câhiliye döneminde Allah'ın birliğine inanarlardı; İslâm'dan önce vefat etmiştir (*a.g.e.*, II, 261-262). Adî b. Zeyd el-İbâdî Câhiliye dönemi şairlerindendi ve hıristiyandı. Ebû Kays Sırme b. Ebû Enes Benî Neccâr'a mensuptu. Putlardan uzaklaşıp Hıristiyanlığa yöneldi ve rahip oldu. Daha sonra bu dini bıraktı; bir evi mescid edinerek İbrâhim'in rabbine ibadet ettiğini söyledi. Hz. Peygamber Medine'ye gidince de müslüman oldu. Seyf b. Züyezzen Resûl-i Ekrem'in geleceğini müjdelemiş, onun peygamberliği yetişirse Medine'ye gideceğini bildirmişti. Varaka b. Nevfel, putlara tapmayı kötü gören ve çok kitap okuyan bilgili bir kişiydi. Yahudilik ve Hıristiyanlığı incelemiş, ikincisini benimsemişti. Hz. Hatice'ye, Hz. Muhammed'in Mûsâ ve İsa'nın müjdelediği peygamber olduğunu bildirmişti (*a.g.e.*, II, 269-275; *İA*, XIII, 206-208). Âmir b. Zarb el-Udvânî Arap hakîm ve hatiplerindendi. İnancıyla ilgili fazla bilgi yoktur. Abdüttâbiha b. Sa'leb ve İlâf b. Şihâb et-Temîmî'ye ait beyitlerden onların Allah'a, âhirete ve Âdem'in yaratıldığına inandıkları anlaşılmaktadır. Mütelemmis b. Ümeyye ile Züheyr b. Ebû Sülmâ da her şeyi bilen, bütün ilâhlardan daha üstün bir Allah'ın mevcudiyetine inanmışlardır. Hâlid b. Sinân el-Absî, Allah'ın birliğini kabul edip Hanîf dinine tâbi olan sâlih bir kişiydi (Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, II, 277).

Bu kişilerin ortak özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür: Putları ve her türlü şirki reddetmek, mensubu buldukları kavmin yanlış âdet ve inançlarına karşı çıkmak, cehaletin ortadan kaldırılması için faaliyette bulunmak, kavimlerinin baskılarından kurtulmak için onlardan uzaklaşarak inzivaya çekilmek ve yarıcıyı düşünmek. Tarihçiler haniflerin

kutsal kitapları, sayfaları ve Zebûr'u okuduklarını, bazılarının Hz. İbrâhim'in şeriatı üzere yaşadıklarını, diğer bir kısmının da onun "kelimeler"ini aradıklarını, bu uğurda çeşitli sıkıntılara katıldıklarını, yolculuk yaptıklarını, rahip ve hahamlarla görüşüp onlara sorular sorduklarını, ancak aradıklarını bulamadıkları için Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa girmediklerini, İbrâhim'in dinine inanmış olarak öldüklerini bildirmektedirler (Cevâd Ali, VI, 507-510).

BİBLİYOGRAFYA :

Cevherî, *eş-Sihâh*, "hñf" md.; Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hñf" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "hñf" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "hanîf" md.; *Müsned*, I, 236; IV, 162; V, 266; VI, 116, 233; Buhârî, "İmân", 29; "Menâkıbü'l-enşâr", 24; Müslim, "Cennet", 63; Cerir b. Atyye, *Şerhu Divân* (nşr. Tâceddin Şelak), Beyrut 1993, s. 413; İbn İshak, *es-Sire*, s. 69; a.e., Kahire 1936, I, 138; İbn Hişâm, *es-Sire*², I, 285; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabakât*, I, 58; IV, 385; İbn Habîb, *el-Muḥabber*, s. 171-172; Belâzürî, *Ensâb*, I, 31; Ya'kûbî, *Târîh*, I, 51-52, 226; Müberrred, *el-Kâmil* (nşr. M. Ahmed ed-Dâli), Beyrut 1406/1986, I, 298; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 58, 59; Taberî, *Câmi'u'l-be'yân* (Şâkir), I, 564; III, 105, 107; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 6, 90-91, 122-123, 136; a.mlf., *Mürücu'z-zeheb* (Abdülhamîd), I, 65-75; İbn Hazm, *el-Faṣl*, I, 35; Zemaḥşerî, *Keşşâf*, I, 178, 236, 407; Tabersî, *Mecma'u'l-be'yân* (nşr. Hâşim el-Mahallâtî - Fazlullah et-Ta'bâtabâtî), Beyrut 1406/1986, I, 403; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, IV, 89; XIII, 57; Kurtubî, *el-Câmi'*, IV, 109; Hillî, *Menâkıb* (nşr. Sâlih Mûsâ Derâke), Amman 1404/1984, s. 334, 347; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muḥîṭ*, Kahire 1328-29/1910, I, 406; II, 410; Halebî, *el-İnsânü'l-uyûn*, I, 27; Mahmûd Şükri el-Âlûsî, *Bulâğu'l-ereb*, II, 244-282, 460-461; A. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammed*, Berlin 1861, I, 45-92; M. Rodinson, *Mahomet*, Paris 1868, s. 89-90; S. Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest*, Leiden 1880, s. 30; H. Grimme, *Mohammed*, Münster 1892-95, I, 12-15; II, 59-60; J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*, Berlin 1897, s. 238; H. P. Smith, *The Bible and Islam*, New York 1897, s. 315; F. Schulthess, "Omayya b. Abî's-Sâlt", *Orientalische Studien*, T. Nöldeke gewidmet I, Giessen 1906, s. 86; T. Nöldeke - E. Schwally, *Geschichte des Qorâns*, Leipzig 1909, I, 145-146; C. Tisdall, *The Original Sources of the Qur'an*, London 1911, s. 272-273; T. Nöldeke, *Neue Beiträge Zur Semitischen Sprachwissenschaft*, Strassbourg 1919, s. 30; a.mlf., "Wellhausen, Reste arabischen Heidentums", *ZDMG*, XLI (1887), s. 721; J. Pedersen, "The Sabians", *A Volume of Oriental Studies Presented to Edward G. Browne*, Cambridge 1922, s. 387-391; R. Bell, *The Origin of Islam in its Christian Environment*, London 1926, s. 57 vd., 132; a.mlf., "Who were the Hanifs", *MW*, XX (1930), s. 120-124; J. Horowitz, *Koranische Untersuchungen*, Berlin 1926, s. 57-58; T. Andrae, *Mohammed*, New York 1936, s. 150-155; a.mlf., *Les origines de l'Islam et le Christianisme* (trc. J. Roche), Paris 1955, s. 47; A. Jeffery, *Materials for the History of the Text*

of the Qur'an, Leiden 1937, s. 32; a.mlf., *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Cairo 1938, s. 112-114, 115; C. Brockelmann, *History of the Islamic People*, London 1950, s. 17; W. Gesenius, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1951, s. 337; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi* (Mutlu), s. 71; a.mlf., *Le saint Coran*, Paris 1989, s. 21; Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal*, VI, 449-510; Y. Moubarac, *Abraham dans le Coran*, Paris 1958, s. 53-54, 151-159; J. B. Segal, *The Sabian Mysteries in Vanished Civilizations, Forgotten Peoples of the Ancient World*, London 1963, s. 201-220; J. Hjärpe, *Analyse critique des traditions arabes sur les sabéens harraniens*, Uppsala 1972, s. 23-24; P. Crone - M. Cook, *Hagarism: the Making of the Islamic World*, Cambridge 1977, s. 13-14; J. Waardenburg, "Towards a Periodization of Earliest Islam According to its Relations with Other Religions", *Proceedings of the Ninth Congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants* (ed. R. Peters), Leiden 1981, s. 304-326; J. Fück, "The Originality of the Arabian Prophet", *Studies on Islam* (ed. Merlin L. Svartz), New York 1981, s. 86-98; a.mlf., "Die Originalität des arabischen Propheten", *ZDMG*, XC (1936), s. 515-517; A. F. L. Beeston, "Himyarite Monotheism", *Studies in the History of Arabia II: Pre-Islamic Arabia*, Riyad 1984, s. 149-154; Şaban Kuzgun, *İslâm Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Hanîflik*, Ankara 1985, s. 110 vd.; W. M. Watt, *Mohammad's Mecca History in the Qur'an*, Edinburg 1988, s. 38; a.mlf., "Hanîf", *El²* (Fr.), III, 168-170; İ. Lütfi Çakan, *Hadislerle Gerçekler*, İstanbul 1990, I, 148-153; A. Rippin, "Rḥmnn and the Hanifs", *Islamic Studies Presented to Charles J. Adams*, Leiden 1991, s. 153-168; Şinasi Gündüz, *The Knowledge of Life*, Oxford 1994, s. 20-22, 44; Cl. Giliot, "Muḥammad, le Coran et les contraintes de l'histoire", *The Qur'an as Text* (ed. S. Wild), Leiden 1996, s. 3-26; M. Grunbaum, "Miscellen", *ZDMG*, XLII (1888), s. 54-55; Charles J. Lyall, "The Words 'Hanîf' and Muslim", *JRAS* (1903), s. 771-784; D. S. Margoliouth, "On the Origin and Import of the Names Muslim and Hanîf", a.e. (1903), s. 467-493; a.mlf., "South Arabia and Islam", *MW*, XIX (1929), s. 5-13; F. M. Denny, "Some Religio-Communal Terms and Concepts in the Qur'an", *Numer*, XXIV, Leiden 1977, s. 26-34; A. Mingana, "Syriac Influence on the Style of the Kurân", *Bulletin of the John Rylands Library*, XI, Manchester 1927, s. 97; K. Ahrens, "Christliches im Qoran", *ZDMG*, LXXXIV (1930), s. 28; N. E. Farris - H. V. Glidden, "The Development of the Meaning of Koranic Hanîf", *Journal of the Palestine Oriental Society*, XIX/3, Jerusalem 1939-40, s. 1-13; Ismail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim ve Hanîfler", *AÜİFD*, XI (1963), s. 81-92; M. Gil, "The Creed of Abû 'Âmir", *IOS*, XII (1992), s. 9-57; Fr. Buhl, "Hanîf", *IA*, V/1, s. 215-217; H. Lamens, "Kuss İbn Sa'ide", a.e., VI, 1031; Nihad M. Çetin, "Ümeyye", a.e., XIII, 100-101; Neşet Çağatay, "Varaka", a.e., XIII, 206-208; Günay Türmer, "Din", *DİA*, IX, 312-313, 316; M. Said Özervarlı, "Din-i Kayyim", a.e., IX, 351; Asri Çubukçu, "Ebû Kays", a.e., X, 175; a.mlf., "Eksem b. Sayfi", a.e., X, 550-551.

ŞABAN KUZGUN

HANİF İBRÂHİM EFENDİ

(ö. 1189/1775)

Osmanlı âlimi.

Hanîf mahlasıyla anılan üç Osmanlı âliminin en meşhurdur. Babası bir süre Bağdat defterdarlığı yapmış olan Üsküplü Mustafa Efendi'dir. Hanîf Efendi tahsilini İstanbul'da yaptı. Devrinin meşhur hattatlarından Kâtibzâde Mehmed Refî Efendi'den sülûs, nesih ve ta'lik yazılarını meşketti. *el-La'lü'l-musaffâ* adlı eserinin bir nüshasında bulunan bir kayıttan (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3841/2, vr. 53^a) İstanbul'un Balat semtinde ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Abacı Hüseyin Efendi'nin damadı olması sebebiyle önce Bostancı Ocağı kâtipi oldu; daha sonra Koca Mustafa Paşa evkafı kâtipliğine tayin edildi (Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 638).

Tasavvufta zikr-i hafî tarikini Tatar Ahmed Efendi'den aldığı kaydedilen Hanîf Efendi (a.g.e., s. 638), gençliğinden itibaren daha çok hadis ve siyer konularında çalışmalar yaptı. 1 Cemâziyelevvel 1147'de (29 Eylül 1734) hâriç medresesi müderrisi oldu. Sonraki üç yıl içinde ilmî kudretini ortaya koyan beş eser yazdı. Tefiş göreviyle gittiği Haremeyn'de tanınmış pek çok âlimle görüştü ve ilmî çalışmalarda bulundu. Mekke'de iken telif ettiği *ed-Dürü'ş-şemîn* adlı kırk hadis şerhini orada ikamet eden Mısırlı muhad-dis Abdülvehhâb b. Ahmed Berekât el-Ahmedî et-Tantâvî'ye sundu. Eseri çok beğenen Tantâvî kitaba bir takriz yazdı ve Hanîf Efendi'ye *Şahîh-i Buḥârî* okutma icâzeti verdi (bu icâzetnâmenin bir nüshası için bk. İÜ Ktp., AY, nr. 3454/10, vr. 133^b).

Hanîf Efendi 21 Rebîülâhîr 1166'da (25 Şubat 1753) sahn müderrisi oldu. Ertesi yıl Mimar Kasım Medresesi'ne nakledildi. Bir müddet sonra da Süleymaniye Medresesi'ne müderris tayin edildi. Onun bu göreve ne zaman başladığı bilinmemekteyse de *Muhtasarü'l-A'dâd* adlı eserinin bir nüshasına arkadaşı Mustafa Âşir Efendi tarafından düşülen bir nottan (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 418/3, vr. 186^a), bu eseri tamamladığı 1177 yılının Cemâziyelâhîrinde (Aralık 1763) Süleymaniye Medresesi'ndeki görevine devam ettiği anlaşılmaktadır. 1177 yılı Ramazan ayı başında (4 Mart 1764) Galata, 1185 yılı Zilkade ayında (Şubat 1772) Bursa kadısı olan Hanîf İbrâhim Efendi Bursa kadılığından emekli olarak İstanbul'a dön-